

Ана Коларић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

„Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама (1911-1921)¹

У есеју се анализирају текстови објављени у часопису *Жена* у време балканских ратова и по завршетку Првог светског рата. Испитује се како су ауторке и аутори часописа *Жена* видели улогу жена, односно Српкиња, у тим ратовима. Указује се на три женске улоге у ратном периоду: идеализована жена, болничарка и „делија девојка“. Прихватање одређених родних улога у ратном периоду представља одлучан корак на путу до еманципације жена и остваривања политичких права. У послератном периоду, то јест, након 1918. године, жене захтевају политичка права тако што се позивају на своје учешће у рату и чињеницу да су у том периоду обављале мушке послове.

Кључне речи: жена и нација, женске улоге у рату, женска солидарност, књижевни прилози, часопис *Жена*

Једним битним делом историје феминистичких идеја свакако се тичу и развоја и промена погледа на везе између жене (или, женске/феминистичке групе) и нације (или, националне државе). Разумевање тих веза најчешће се мења са променом контекста, коју можемо схватити и као крупну промену односа моћи унутар једног институционално уоквиреног простора. Рат је таква промена, вероватно најдраматичнија по свом утицају на живот једне политичке заједнице. У рату се од припадника политичке заједнице очекује да сасвим подреде своје животе надличним, колективним циљевима. Међутим, захтеви који се постављају пред припаднике заједнице нису родно неутрални.

У овом раду осврнућу се на време балканских ратова и Првог светског рата, а из угла текстова који су излазили у часопису *Жена*. Посебно ме занима како су ауторке и аутори тог часописа видели улогу жена – Српкиња – у тим ратовима. Поћи ћу од једне

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

врло начелне поделе: док се од мушкараца очекивало да активно учествују у сукобима и, ако треба, дају живот за *домовину*, од жена се очекивао тек посредан допринос у ратним напорима – требало је да оне помажу мушкарцима као болничарке, брижне мајке, верне супруге. Пошто је часопис *Жена* излазио у периоду од 1911. од 1921. године, а обраћао се, до 1914, женама које су живеле у јужној Угарској и Србији, а од 1918. припадницама Краљевине СХС, у овом раду желим да анализирам представе о везама између жене и нације које су се артикулисале у том часопису у драматичним временима балканских ратова и Првог светског рата, узимајући у обзир и промене граница и национална прекомпоновања из тог периода. Другим речима, настојаћу да опишем како су ту приказане позиције жена спрам политичке заједнице, те права и обавезе које такве позиције имплицирају.² Коначно, сматрам да је прихватање одређених традиционалних родних улога у ратном периоду представљало двосмислен, а ипак одлучан корак на путу до еманципације жена и остваривања политичких права.

Да бих прецизно објаснила шта подразумевам под *односом између жене и нације* у првом делу есеја сумираћу идеје из два класична текста у којима се тај однос разматра, и на основу којих је могуће извести одређену типологију: *Три гвинеје* Вирџиније Вулф (Virginia Woolf) и *Род и нација* Нире Јувал-Дејвис (Nira Yuval-Davis). У читању тих текстова посебну пажњу обратићу на то како се у њима одређују могуће позиције жене спрам политичке заједнице, и уз то – какве могућности за феминистичку солидарност произлазе из таквог позиционирања.

² Разуме се, реч је о представама о односу између жена и нације у настајању. Жене које живе на простору јужне Угарске и Србије прихватају одређене родне улоге, попут мајке, супруге или болничарке, да би показале лојалност политичкој заједници која тек треба да се формира након такозваних ослободилачких ратова. О улогама које су женама додељене у процесу формирања нације писала сам у: „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет”: анализа часописа *Жена* (1911-1921), у *Књиженство*, бр. 1, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26> и „’Сви смо ми људи једнаки, а што је неко мало црњи, а неко мало белји, не мења ствар’: сексуална педагогија у Србији на крају 19. и почетку 20. века“, у *Књиженство*, бр. 2, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=44>. Контекст и појмовни оквир унутар којих разматрам текстове из часописа *Жена*, како у претходна два огледа тако и у овом, одређени су релевантном литературом у вези са женском периодиком, женским питањем, односом *жена-род-нација*, те дискурсима полности и сексуалности. Како се овај рад у великој мери наслања на моја поменута претходна два текста објављена у *Књиженству*, те у ствари представља наставак анализа започетих у тим текстовима, овде нисам посебно наводила и разматрала побројану литературу. Види у овом тексту: Шири литература.

У другом делу есеја анализираћу – махом књижевне – прилоге из часописа *Жена*. Овде треба напоменути да часопис није излазио за време Првог светског рата. Дакле, примери из првог периода излажења часописа (1911-1914) тичу се балканских ратова, док се примери из другог периода излажења (1918-1921) баве последицама Првог светског рата, с једне стране, и формирањем нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (прве Југославије), с друге стране. У складу с тим, представе о вези између жене и нације делимично се разликују у првом и другом периоду излажења часописа.

Теоријске основе за једну могућу типологију

Начелно, постоје две позиције које жена (женска/феминистичка група) може да заузме према држави: припадање и неприпадање, то јест унутрашња и спољашња позиција. Једном када је позиција заузета, жене морају да сарађују како би биле политички делотворне у артикулисању захтева и постизању својих циљева. Ту до изражаја долази употреба заменице „ми“. Бити *изван* државе, или на њеној маргини, јесте позиција која ограничава феминистички утицај на државу. Бити *унутар* државе јесте позиција која отвара простор за колективну феминистичку акцију; тада питање *репрезентације*, то јест питање *ко смо то „ми“*, постаје кључно. О вези између жене и нације Вирџинија Вулф пише уочи Другог светског рата, а на основу искуства из Првог светског рата. Уз помоћ појмовног и критичког апарата формулисаног у другој половини двадесетог века, социолошкиња Нира Јувал-Дејвис се бави проблемима национализма, расизма, милитаризма, фундаментализма и сличних светоназора који за циљ имају хомогенизацију колектива. У средишту њених анализа налази се категорија рода, те позиција жене која се подразумева у разматраним идеолошким конструктима.

„Као жена, немам домовину“

У есеју *Три гвинеје* Вирџинија Вулф се залаже за једнака права жена на образовање, запослење, културни и интелектуални капитал. Та једнакост женама треба да обезбеди већи утицај у одлучивању, како у приватној тако и у јавној сфери. У исто време, наглашава се да управо полна/родна *разлика* омогућава женама да ствари виде из другог угла; ту способност да се ствари виде другачије треба употребити за анализу и решавање друштвених питања. Другим речима, женама треба омогућити једнак приступ образовању,

запослењу, културном и интелектуалном капиталу зато што би специфично женска перспектива допринела овим областима.

Међутим, ако жене уђу у институције које су изградили мушкарци, и то у циљу задовољавања сопствених мушких потреба, да ли оне могу да сачувају своју различитост и изврше темељне промене унутар тих институција? Изгледа да Вирџинија Вулф сматра да не могу и због тога одлучно одбија да се прилагоди доминатно патријархалном друштву. Штавише, она се залаже за оснивање „Удружења маргиналки“ које чине „кћери образованих мушкараца које раде унутар сопствене класе ... и у складу са сопственим методима за остварење слободе, једнакости и мира“.³ Дакле, Вирџинија Вулф позиционира ћерке образованих мушкараца изван мушких институција, односно изван државе: „... као жена, немам домовину. Као жена, ... и не желим никакву домовину. ... моја домовина је цео свет“.⁴

Због ограниченог приступа образовању, запослењу, културном и интелектуалном капиталу, жене су, на известан начин, грађанке другог реда и због тога нису дужне да се повинују правилима која им „њихова земља“ намеће. На тај начин, чини се, Вирџинија Вулф заговара један вид грађанске непослушности путем пасивног отпора. Проблем је у следећем: ауторка упућује захтеве држави, а истовремено бира позицију изван/на маргини државе. Та позиција смањује простор за политичку одговорност жена и производи више ограничења у вези са женским/феминистичким деловањем него што отвара могућности.

Намеће се још једно питање: о којим женама Вирџинија Вулф говори? Одговор је једноставан, Мери Кингсли (или Вирџинија Вулф) јесте припадница средње или високе средње класе, ћерка образованог мушкараца, и говори у име оних које су њој сличне. Уместо са „ја“, читатељка је суочена са „ми“. Заменица „ми“ овде имплицира и нека искључења: шта је са ћеркама необразованих мушкараца? Или са чињеницом да су неке

³ Virđžinija Vulf, *Tri gvineje*, s engleskog prevela Dragana Starčević (Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom, 2001), 122-123.

⁴ Ibid., 125. Пошто патријархат, према Вирџинији Вулф, влада свуда на свету, онда се цео свет може видети као домовина жена (уместо Енглеске, можемо говорити о Немачкој, Француској или Индији). Тиме се указује на чврсте везе између свих жена, а спрам патријархата; међутим, таквом се тврдњом занемарују разлике међу женама. Ипак, разумљиво је да су начелне тврдње биле неопходне Вирџинији Вулф како би патријархат учинила што видљивијим, приказала га као универзални проблем и изложила оштрој критици. За другачије разумевање везе између жене и политичке заједнице/државе, које је условљено значајним променама контекста, види: Adrienne Rich, “Notes toward a Politics of Location”, u: *Blood, Bread and Poetry* (London: Virago, 1984).

жене привилеговане у односу на неке друге, а понекад чак и на њихову штету? Међутим, пошто се ауторка одлучује за позицију изван/на маргини државе, питање о томе ко је представљен заменицом „ми“ једним делом губи значај.

Жене су увек унутар државе

За разлику од есеја Вирциније Вулф у ком се разматрају различите опције, студија Нире Јувал-Дејвис не оставља пуно простора за дилему – жена је увек унутар државе. Ову ауторку пре свега занимају родни односи, начини на које они утичу на националне пројекте и процесе, али и како ти процеси повратно утичу на родне односе. Она скреће пажњу на три димензије националистичких идеологија/пројеката: генеалошка димензија у чијем је фокусу специфично порекло људи; културна димензија у којој је пресудна веза између „суштине“ нације и језика, уметности, религије, обичаја, навика, итд.; грађанска димензија која је усредсређена на грађански статус у држави.⁵ Ниру Јувал-Дејвис занима како специфичне стратегије укључивања и искључивања жена функционишу у свакој од наведених димензија. Она закључује да је у етничким и националистичким дискурсима најважнија репродуктивна улога жена, то јест, да се жене виде као биолошки произвођачи чланова заједнице. Културна репродукција такође подразумева специфичне родне односе јер се од жена очекује да буду симболичка оличења идентитета и части заједнице. Међутим, упркос томе, оне су најчешће „искључене из колективнога 'ми' политичке заједнице и остају у положају објекта, а не субјекта“.⁶ Напоследку, природа женског грађанског статуса је двојака: жене се сматрају грађанима као и сви други, али истовремено постоје прописи који се односе само на њих.

Нира Јувал-Дејвис истиче да се ни у једном друштву на жене не гледа једнако; оне се међу собом разликују, нарочито с обзиром на етницитет, класну припадност, сексуално опредељење, старосну доб, итд. Ако се у обзир узму бројне разлике, поставља се питање о могућности феминистичке солидарности. Нира Јувал-Дејвис сматра да *политике идентитета* воде хомегенизацији друштвених категорија и група; уз то, оне превиђају променљивост граница идентитета. Могућност за превазилажење политика идентитета

⁵ Nira Yuval-Davis, *Rod i nacija*, s engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić (Zagreb: Ženska infoteka, 2004), 35.

⁶ Ibid., 66.

Нира Јувал-Дејвис види у „трансверзалним политикама“. То превазилажење подразумева *укорењивање* и *премештање*: „Идеја је у томе да свака судионица у дијалогу донесе са собом своју укоријењеност у властито чланство и идентитет, али да се истодобно настоје 'премјестити' и ући у ситуације размјене са женама које имају различито чланство и идентитет“.⁷ Процес премештења не значи одрицање од сопствених политичких и осталих уверења, као што ни процес укоренења не треба да укине могућност успостављања веза са „другима“.

Две образоване жене и два пута

Тешко је не приметити извесне сличности између Вирциније Вулф и Милице Томић, уреднице часописа *Жена*. Вирцинија Вулф је била „ћерка образованог мушкарца“ Леслија Стивена (Leslie Stephen, 1832–1904), угледног аутора, уредника и биографа, и супруга Ленарда Вулфа (Leonard Sidney Woolf, 1880–1969), значајног аутора и издавача. Вирцинија и Ленард Вулф били су део Блумзберијске групе, знаменитог интелектуалног круга који је на почетку двадесетог века окупљао књижевнике и уметнике блиских погледа на свет и стваралаштво. Уз то, основали су и познату издавачку кућу Хогарт Прес (Hogarth Press) у којој су објављена многа значајна дела модернизма.

Милица Томић⁸ је такође имала утицајног оца и мужа. Била је ћерка Светозара Милетића (1826–1901), политичара, градоначелника Новог Сада, те оснивача и дугогодишњег уредника и аутора дневног листа *Застава* у Аустроугарској, и супруга Јаше Томића (1856–1922), аутора, уредника, и политичара, једног од лидера Радикалне странке. Била је једина жена на уредничком месту у то време. Нема сумње да је блиска сарадња са оцем Светозарем Милетићем и, касније, мужем Јашом Томићем имала утицаја на политичке ставове Милице Томић као и на њено разумевање циљева женског покрета и сврхе еманципације жена. Поред тога, не сме се губити из вида да су национално-ослободилачки покрет и женски покрет на простору јужне Угарске и Србије на почетку двадесетог века ишли руку под руку.

⁷ Ibid., 163.

⁸ Више о Милице Томић у бази података *Књиженство*: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/milica-tomic>.

За разлику од Вирџиније Вулф која се у *Три гвинеје* залаже за оснивање „Удружења маргиналки“ и својеврсно одметање жена од патријархалне и репресивне (енглеске) државе, Милица Томић се бори за еманципацију жена унутар оквира задатог најпре начелима покрета за национално ослобођење, а потом и такозваним ослободилачким ратовима. Због тога није необично што су многи прилози у часопису *Жена* прописивали и подржавали усвајање одређених родних улога које су биле саставни део националног – суштински патријархалног – дискурса. Дакле, уместо да покажу отпор према држави и одбију да учествују у њеном конзервативном, патријархалном поретку, (прогресивне) Српкиње су прихватале типичне женске улоге – мајке, домаћице, супруге, и залагале се за еманципацију и промене које, тако су оне мислиле, не би уздрмале темеље друштва. Ако се позовемо на типологију Нире Јувал-Дејвис, стратегија Милице Томић и њених сарадница може се схватити као остваривање грађанства испуњавањем генеалогске и културне функције коју је подразумевало припадање националном колективу. Међутим, испоставиће се, како то овде приказујем, да стицање грађанства на неки начин ипак подрива прихваћене улоге, па се онда може рећи и да је испуњавање тих улога – двосмислено.

Напомене пред анализу

Пре анализе примера из часописа, потребне су две кратке напомене. Прва се тиче свести о ширем европском контексту, и уз то отвара простор за размишљање о могућности компаративног истраживања. У студији *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War*, Шерон Оудит (Sharon Ouditt) анализира представе о женама у Првом светском рату на примерима из (женске) штампе и лепе књижевности и указује на различите женске улоге и искуства у рату – од болничарки и радница у фабрикама оружја и муниције, преко жена које су остале код куће до феминисткиња пацифисткиња и њихових (анти)ратних текстова.⁹ Овако поређане те улоге оцртавају пут од политички

⁹ Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War* (London and New York: Routledge, 1994), 3. Иако анализа часописа *Жена* не обухвата примере из периода Првог светског рата пошто часопис у том периоду није излазио, наведени закључци Шерон Оудит иду у прилог ставу да би и у периоду између 1914. и 1918. године женама биле додељене исте или сличне улоге у текстовима у *Жени* какве су им биле додељене за време балканских ратова.

централне до политички маргиналне позиције, сматра ауторка. Шерон Одит истиче да су контрадикције и на први поглед необични савези обележели женску борбу за равноправан грађански статус у време рата.¹⁰ Она идентификује наведене позиције у ратној штампи и књижевности и указује на стратешку функцију женског идентитета који се истовремено конституише и преко конзервативних и преко еманципаторских дискурса. С једне стране, идеал женствености или, у случају Енглескиња, викторијански идеал *анђела у кући* није напуштен, о чему сведочи упечатљива улога мајки и материнског дискурса у рату;¹¹ с друге стране, не само да су жене добиле могућност да раде, него оне обављају и такозване „неженствене“ послове.¹² Значај који је прихватање наметнутих родних улога имало за еманципацију жена и стицање политичких права потврдиће и анализа часописа *Жена*.

Друга напомена се односи на проблем жанра. Примери које ћу анализирати махом спадају у такозвану лепу књижевност. У питању су песме, приповетке, документарна проза (слике из рата, за које нам се чини да су тек минимално „фикционализоване“) и есеји. Међутим, тешко је – ако не и немогуће – говорити о књижевно-уметничкој вредности такве књижевности. Једноставно речено, ради се о једном виду пропагандне и дидактичне књижевности.¹³ Због тога је фокус анализе пре свега на вредностима и обрасцима који се тим књижевним прилозима успостављају и промовишу, док су елементи попут структуре дела, стила и наративних техника у другом плану јер их најчешће запостављају и сами аутори. Другим речима, друштвена и дидактична функција књижевних прилога у часопису *Жена* нераздвојива је од њихове уметничке форме, често на штету потоње.

¹⁰ Жене су могле да подрже рат и преузму на себе знатно другачије – али искључиво привремене – улоге, попут болничарки; могле су да одбију да учествују у рату и, уз то, да га критикују тврдећи да је рат производ патријархалног друштва у ком су жене политички инфериорне, то јест, грађанке другог реда; могле су да буду брижне и (барем наизглед) пасивне мајке и супруге, које чувају огњишта док су мушкарци у рату. – Ibid., 5.

¹¹ Ту, међутим, ваља бити обазрив: с једне стране, мајке су пасивне, везане за кућу, сведене на своју биолошку функцију, то јест, на „производњу“ будућих војника; с друге стране, управо је такво, претежно есенцијалистичко, разумевање идеје мајке отворило простор за критику рата и његових последица. Шерон Одит говори о томе. Такође ћу скренути пажњу на двострукоост материнског дискурса у анализи примера из часописа *Жена*.

¹² Ibid., 2.

¹³ О неким одликама књижевних прилога у часопису *Жена* пише Јелена Милинковић, види: „Књижевност између еманципације и националног. Књижевни прилози у часопису *Жена*“, у: *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2012, број 2. Чланак је доступан на интернет адреси: <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

Типологија: идеализована жена, болничарка и „делија девојка“ (1911-1914)

У првом периоду излажења часописа *Жена* могу се издвојити три основне женске улоге, од којих су прве две биле доминатне: 1) идеализована жена (мајка, супруга, ћерка), 2) болничарка, и 3) „делија девојка“.¹⁴ Те три улоге указују на две позиције које су жени могле да припадну у рату: 1) жена код куће и 2) жена на фронту или иза линије фронта. Условно говорећи, прва позиција је пасивна, друга је активна. Обе позиције налазе се *унутар* политичке заједнице. За разумевање балканских ратова важно је знати да су и предратни и ратни дискурс обележени косовским митом.¹⁵ Балкански ратови, наиме, представљени су као логичан и нужан наставак вишевековне борбе против Турака. Овако историчарка Олга Зиројевић објашњава значај косовског, односно видовданског култа на почетку двадесетог века:

Тек крајем XIX и почетком XX века Видов дан, као косовски симбол, долази у средиште пажње као дан коначног обрачуна са Турцима. Краљевина Србија се политичким средствима бори за припајање ондашњих турских територија, Косова и Македоније. Све више се говори о освети Косова и косовски мит се постепено преиначава у видовдански култ и Видовдан – дан јуначког огледања и победе над злом – постаје симбол крваве, беспопштедне освете над свим што је турско, муслиманско уопште. Изражавајући државотворну климу ових времена, видовдански култ је окупио око себе, првих деценија XX века, велику већину српског народа.¹⁶

Косовски мит, који садржи неколико основних елемената, попут клетве, јуначког подвига, издаје, косовског завета, није само дескриптиван већ је и нормативан. У том смислу, тврдња да су косовским митом описане и прописане вредности и обрасци понашања за „Србе“, како за мушкарце тако и за жене, данас представља опште место.¹⁷

¹⁴ У додатном наставном материјалу за наставу модерне историје југоисточне Европе, историјској читанци која се бави балканским ратовима указано је на две улоге жене – идеализовану жену и жену на фронту, односно иза линије фронта. Види: *Istorijska čitanka 3: Balkanski ratovi*, urednica srpskog izdanja serije Dubravka Stojanović (Beograd, 2005), 66.

¹⁵ Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, u: Nebojša Popov, prir., *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)* (Beograd: Samizdat B92, 2002), 234.

¹⁶ Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, 251.

¹⁷ Види, на пример, Melissa Bokovoy, „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918“, u: Nancy M. Wingfield, Maria Bucur, prir., *Gender and War in*

Подсетимо се три главне јунакиње косовског мита и усмене поезије која се бави косовским бојем, дакле, мајке Југовића која несебично шаље деветорицу синова у битку, кнегиње Милице која у битку шаље мужа, и Косовке девојке која након битке узалуд тражи вереника, успут видајући ране рањеницима. Ове три јунакиње у великој мери задају оквир унутар ког се формирају узорне женске улоге у ратовима на почетку двадесетог века. Из мноштва сличних примера у часопису *Жена* издвојићу само најупечатљивије како бих илустровала предложену типологију.

Идеализована жена: апсолутна послушност и/или критика рата?

У *Жени* наилазимо на низ прилога у којима се описују мајке које беспоговорно шаљу синове у рат; премда прижељкују повратак синова из рата, оне стоички подносе њихову погибију. Навешћу примере које припадају различитим жанровима да бих показала да слика идеализоване мајке не зависи од жанровског одређења, то јест, да нема суштинске разлике између књижевних и некњижевних прилога пошто су и једни и други били у функцији ратне пропаганде.

Непотписана песма „Српска мајка“ јавља се двапут у часопису *Жена*, 1912. и 1913. године.¹⁸ У овој песми, у времена која су описана следећим речима „[и] земљи је било тешко/Кад се Балкан сав узбуни,/Те почеше они страшни,/Петвековни разрачуни...“, мајка испраћа три сина у рат. Двојица погину, трећи се врати кући. Посебну пажњу треба обратити на то како је приказана срећа мајке због повратка сина. Она му најпре поставља питање које се тиче јуначке части:

Па му шапће: Твоја браћа
Погубише своје главе
Погубише своје главе
Оном светом српском стазом...
А ти сине?! Реци мајци:
Враћаш ли се са образом?¹⁹

Twentieth-Century Eastern Europe (Indiana University Press, 2006). Разуме се, историчари и други научни радници различито тумаче значај и значење косовског мита. У овом есеју се нећу упуштати у разматрање бројних дебата о косовском миту и „косовском питању“.

¹⁸ „Српска мајка“, *Жена*, 1912, број 2, 65-68.

¹⁹ *Ibid.*, 67.

Тек када јој син покаже рану, која је доказ да је учествовао у бици, и то јуначки, мајка се обрадује његовом повратку. Песма „Петковића мајци“ заснива се на песниковом наизменичном обраћању двома мајкама – мајци Југовића и мајци Петковића. Мајка Петковића представља двадесетовековну верзију мајке Југовића и, уз то, има једног сина више:

Радуј се, стара Југовића мајко
... Данас се теби заменица нађе
Уз девет даде још једнога тића.²⁰

Уколико посегнемо за терминологијом коју предлаже Нира Јувал-Дејвис, лик мајке Југовића, као и његове бројне двадесетовековне реинкарнације, могли бисмо да повежемо са улогом која је жени додељена унутар националних дискурса – биолошка репродукција нације.²¹ На тој се улози посебно инсистира за време рата: мушкарци-војници гину па је потребно „произвести“ нове војнике. Такву поруку сасвим експлицитно износе две строфе из песме „Српска жена“:

Ти притиштеш груди, ал не бришеш суза,
Не проклињеш небо. – Док ти срце стаје,
Дотле рука бере на гроб свеже цвеће,
А утроба твоја нови живот даје.

Благосиљај Бога и природу саму,
Што ту свету дужност ти имаш једина,
Да са тога крила народ се обнавља,
*И твојом се крвљу свети отаџбина.*²²

Спремност мајки, супруга и ћерки да послушно и мирно шаљу своје најближе у рат мотивисана је њиховом лојалношћу нацији. Другачије речено, једна од функција текстова

²⁰ Ј. Ж., „Петковића мајци“, *Жена*, 1912, број 11, 645-646. Иако су знатно бројнији прилози о мајкама које несебично шаљу синове у рат и потом ишчекују њихов повратак и/или оплакују њихову смрт, постоје и другачији примери. Наиме, у тексту под називом „Нов Југ-Богдан. Отац послао девет синова у свети рат“ извесни Игњат Радивојевић се описује као нови Југ-Богдан, „који је послао у свети рат да освете Косово девет нових Југовића“. Дакле, отац је кључна фигура, а веза са косовским митом очигледна. О том догађају се појављује похвално обавештење у часопису *Жена*. – *Жена*, 1913, број 9, 567-568.

²¹ Види: Nira Juval-Dejvis, *Rod i nacija*.

²² Српкиња с Папука, „Српска жена“, *Жена*, 1914, број 6, 321. Курзив је мој.

у часопису *Жена* јесте да створе утисак да је у рату дужност према нацији на првом месту. У есеју „Женска душа. Савремено разматрање. II“ мајке и супруге су приказане пре свега као лојалне припаднице заједнице.²³ Два су места посебно упечатљива. Прво се односи на мајку која сахрањује сина и обраћа му се следећим речима:

Сине, љутиш ли се, што те мајка љуби? Ти си ми рекао при растанку да не плачем, јер јунакова мати не треба да плаче. И нећу да плачем. Ти си јуначки пао за своју отаџбину – ја сам јунакова мати.²⁴

Након кратког мајчиног монолога, аутор есеја објашњава читаоцима њен поступак. Он користи сентименталан и патетичан али, истовремено, и аподиктичан језик:

Она љуби кост кости своје, но сад не више из мајчине љубави, него из чиста поштовања, јер пред њом лежи јунак, а не само син. ... То није само мајка, и јунакова мајка; то је и јунакиња мајка, која ће јуначки издржати до краја.²⁵

Екстреман пример лојалности нацији налази се нешто даље у истом есеју. Реч је о младој жени чији се муж предомишља у вези са одласком у рат јер „не хтеде да остави за собом младу жену, па можда затим и удовицу-сиротицу“.²⁶ Пошто се у есеју истиче да за љубав „слободе и домовине“ треба жртвовати љубав према мужу, онда (наизглед) не треба да чуди што се млада жена убија и, како аутор есеја каже:

Једним махом отклања сметњу. И њен муж одлази у четнике, да се жртвује за браћу и отаџбину и – сад има још један аманет – да покаје њену смрт...²⁷

Међутим, овај пример отвара простор за другачије тумачење којим се јунаштво, жртвовање и безусловни патриотизам делимично доводе у питање: зашто је аутору текста била потребна драстична мера, то јест самоубиство младе жене, да би једног младића послао (*отерао*?) у рат и тако доказао ваљаност идеологије жртве која се у овом случају огледа у давању живота за колектив? Да ли на основу тога можемо да закључимо да нису баш сви хрлили у рат без отпора?

²³ М. Ђ., „Женска душа. Савремено разматрање. II“, *Жена*, број 12, 719-728.

²⁴ *Ibid.*, 721.

²⁵ *Ibid.*, 722.

²⁶ *Ibid.*, 723.

²⁷ *Ibid.*, 723.

Уколико синови нису стасали за рат, постоје и други начини да мајка покаже своју лојалност нацији, на пример, давањем прилога за рањенике. У причи „*Душа српске жене (Слика)*“, која припада жанру документарне прозе, степен лојалности нацији изражен је величином жртве – мајка и њени синови живе у немаштини те практично дају оно што немају.²⁸ Централни лик, мајка, читав дан стрепи од доласка српских учитељица које скупљају прилоге за рањенике: „И тако зар да из њене куће госпоје учитељке оду празних руку? Зар да она, Српкиња, мати, не да ништа за *српске рањенике*, за српске јунаке, за дичне косовске осветнике?!“ О nelaгоди најбоље сведочи следећи опис:

Из тих тешких мисли трже снаш-Јелу неки клопот. Залупиле се вратнице. Снаш-Јели застаде дах. Пребледела је. Две сенке промакоше крај лебрњака. Баци онамо застрашен поглед. Боже! Оне су. Скочи од разбоја. Пође према вратима. Застаде на сред собе. Укочиле јој се ноге. Не може даље. Срце јој удара, мисли, пробиће јој груди. Руке јој се немоћно отпустиле. У томе се зачу на врати куцање. Нешто је промрљала. Стегло јој се грло, не може речи да проговори. Врата се отворе и улазе госпоје учитељке.²⁹

По одласку учитељица снаш-Јела се сети новчића који се чува за божићну чесницу, узме га са иконе и да учитељицама. Последњом реченицом приче коју изговара ауторка, то јест, особа која преноси истинит догађај, појачава се пропагандни тон и истовремено рачуна на саосећање и идентификацију код читалачке публике – „Благословена душо племените Српкиње!“

Наведени примери наводе на помисао да се један исти образац понавља из броја у број *Жене*. То, међутим, није тачно. Матерински дискурс није хомоген. Наизглед делује парадоксално, али управо је есенцијалистичко разумевање идеје мајке – оне „стварају“ живот и отуда, претпоставља се, најбоље знају колико он вреди – отворило простор за критику рата и његових последица. Прича „*Мати*“ је добра илустрација такве критике.³⁰ Мајка нема вести о сину јединцу све док се једног дана не појави група рањеника међу којима је и њен син – Јеврем. Она сазнаје да јој је син рањен:

²⁸ В. М. А. „*Душа српске жене (Слика)*“, *Жена*, 1913, број 4, 231-234. У заглављу приче стоји да ју је према истинитом догађају написала извесна В. М. А.

²⁹ *Ibid.*, 233.

³⁰ М. Павловић, „*Мати*“, 1913, број 7, 389-397.

Рањен... ако, нека је... и треба! Само кад је жив. Баш волим што је рањен... има се чим поносити. А рана биће па ће проћи... само кад је он мајци жив и здрав...³¹

Мајка спрема „понуде свом јединицу“ и то погачу, гибаницу, нову одећу и „чарапе од беле вунице са шареним цветовима“. Опис чарапа је детаљан и понавља се у причи, што представља својеврстан сигнал за упућене читаоце. Мајка пред крај приче схвата да је њен син изгубио једну ногу и не може да спречи „неодређен ужасан крик“. Иако на први поглед утешан и помирљив, завршетак приче је двосмислен, а могло би се чак рећи и – критички. Након последње реченице коју изговара мајка – „Ако сине... Нека је Богу хвала кад си ми се ти жив вратио...“, следи последња реченица приче коју изговара наратор – „И са том можда лажном утехом мајка се вратила у село.“³² Упркос знатно слабијем квалитету, „Мати“ атмосфером подсећа на приповетку „Све ће то народ позлатити“ Лазе Лазаревића. Разуме се, питање *шта ратни инвалид може да ради и какав га живот очекује* овде је само наговештено криком мајке и последњом реченицом приче којом се доводи у питање смисао рата и проблематизује жртва коју појединци полагају у име колектива.

Болничарке: анђели без крила

У споменутом тексту „Женска душа. Савремено разматрање. II“³³ поред мајки, супруга и ћерки описују се и болничарке:

Није то обична женска душа, него као да је сишла из анђеоске висине, да међу људима ради онако, како људи не могу.³⁴

На поређењу са анђелима инсистира се у већини прилога који су посвећени болничаркама, па зато нису ретки овакви искази: „Иза бојне линије, у болницама има пуно жена, са црвеним крстом о рукаву. Али то већ нису жене, то су – анђели.“³⁵ Ако се узме у

³¹ Ibid., 393.

³² Ibid., 397.

³³ М. Ђ., „Женска душа. Савремено разматрање. II“, *Жена*, број 12, 719-728.

³⁴ Ibid., 725.

³⁵ „Писмо са бојишта. (Од непознатог писца)“, *Жена*, 1912, број 11, 664-665.

обзир подразумевана чињеница да су анђели асексуални, онда не изненађује што се болничарке најчешће називају сестрама рањеника. О томе на шалјив, али пре свега дидактичан, начин говори „Болничарка (Прича из најновијег балканског рата)“ у којој извесни професор препричава својим веселим саговорницама како је био рањен и излечен у рату.³⁶ Овако професор описује буђење након рањавања:

На столици тик уз моје постеље седео је анђео. ... Оно је био земни анђео. Ја мислим, да анђели, који имају крила, не могу бити тако лепо, као они који немају крила. И нашто анђелу крила? Да одлети. Овај мој је остао. На место крила имала је на десној руци црвени крст. То ми је сведочило, да сам у болници, а не у рају.³⁷

Када је оздравио, професор је хтео да запроси болничарку-анђела. Испоставило се међутим да је она већ удата. Тог тренутка професорова осећања су се променила: „Ја сам стекао сестру, а она у мени верујте, госпође, искреног брата.“³⁸ Можемо да наслутимо да би идеализована представа о болничарки као анђелу, сестри и неговатељици, која је у овој причи пажљиво грађена, била нарушена браком између болничарке и рањеника. Ипак, упркос томе што је у највећем броју прилога о болничаркама нагласак стављен на сестрински однос према рањеницима и обрнуто, можемо да претпоставимо да би неки други извори из истог периода указали на повремени несклад између ратне пропаганде и стварних искустава болничарки и рањеника.

Међутим, као што је двострукост женског идентитета у рату играла важну улогу када је било речи о материнском дискурсу, тако је ова двострукост присутна и у примерима о болничаркама, и то можда још експлицитније: с једне стране, болничарке су као неговатељице оличење идеала женствености; с друге стране, попут мушкараца, оне раде. Поврх тога, није у питању било какав рад: не само да су оне у свакодневном контакту са непознатим мушким телима, него и животи тих најчешће беспомоћних

³⁶ -ша, „Болничарка (Прича из најновијег балканског рата)“, *Жена*, 1912, број 2, 70-86.

³⁷ *Ibid.*, 73.

³⁸ *Ibid.*, 85.

мушкараца зависе од њих. Истиче се да су се жене из угледних породица такође прихватиле добровољног болничарског рада:³⁹

Страни лекари били су изненађени са колико су пожртвовања и сестринске љубави српске жене и девојке из свију кругова вршиле болничарску службу. Жене из најугледнијих кућа нису се устручавале никаквих послова и неговале су свакога рањеника као рођеног брата.⁴⁰

Јасно је на основу претходног навода да су добровољне болничарке веома често образоване младе жене, а то се види и на основу разговора које воде са рањеницама. О њиховом образовању сведочи и податак да су оне писале писма породицима војника. Прича „Зашто није Милутин поздравио жену?“ посебно је интересантна јер приказује неколико госпођа и госпођица о чијој новој улози у рату, као и о својеврсном ослобођењу, говори њихова апсолутна доминација над рањеницама, те отворено исказивање нешто либералнијег, модернијег разумевања мушко-женских односа.⁴¹ Рањени Милутин, у чије име једна од њих пише писмо, одбија да поздрави своју жену у писму. Младе девојке га критикују, шалећи се на његов рачун:

Па ако је зазорно било до сада [поздравити жену, прим. А. К.], не мора бити од сада. ... Рат је. Сад је друго време.⁴²

³⁹ О добровољном раду девојака и жена из угледних породица делом говори и непотписани приказ књиге извесне К. Штурценегер из Швајцарске, види: „Српкиње у рату 1912. и 1913. године“, *Жена*, 1914, број 3, 152-157.

⁴⁰ „Слике из београдских болница“, *Жена*, 1912, број 1, нумерисана страна. Шерон Одит у својој студији посебну пажњу посвећује питању о класној припадности добровољних болничарки. Наиме, она истиче да је уобичајен став био да је најбоље да добровољне болничарке буду из редова средње и више класе јер се сматрало да ће оне, за разлику од жена из радничке класе, адекватно представљати Енглеску. Због васпитања базираног на викторијанском систему вредности, припаднице средње и више класе биле би у стању да се одупру изазовима рата и посла болничарке, док жене из радничке класе то не би могле. Јасно је да се причом о примереном представљању Енглеске алудирало на емотивне/сексуалне односе болничарки са војницима и рањеницима, односно, на њихово спречавање. Другим речима, класна припадност је имала важну улогу у формирању представе о (не)адекватном понашању жена. – Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women...*, 19-22.

⁴¹ „Зашто није Милутин поздравио жену? (Прича из балканског рата)“, *Жена*, број 6, 330-335.

⁴² *Ibid.*, 334.

Милутин не попушта, а прича се завршава констатацијом болничарки о томе да „душу ових сељака“ не познају довољно. Треба приметити и да се рат описује као некакво „друго време“ у ком је допуштено другачије понашање од уобичајеног. Међутим, посао болничарки је привремен; након рата жене чека повратак кући. Чак и тако привремен, тај је посао био најближи ономе што бисмо назвали равноправним учествовањем у рату. У причи „Код косовских осветника“, која припада жанру документарне прозе, Зорка С. Лазић уочи посете рањеницима замишља како би могла да изгледа борба на фронту:

То сам желела видети, то осетити тамо с њима заједно – и, као никада дотле, одјекнуло ми је у грудима: Што нисам мушко?! Што нисам човек, те да и делом учествујем у том светом херојском делу?!⁴³

Такви и слични вапаји жена били су честа појава у ратној штампи и књижевности. Због тога је посебно важно скренути пажњу на појаву „омужевљених жена“ које су учествовале у рату.

„Делија девојка“

Уз извесне ограде, трећа и уједно најактивнија улога жене у рату најбоље се може описати уз помоћ термина *делија девојка*. Мотив *делије девојке* јавља се у усменој књижевности и односи се на „девојачко искуство живота у мушкој родној улози у патријархалном друштву“.⁴⁴ У питању је инетрнационална појава, а разлози за „прерушавање“ су разни. Попут делије, младог јунака и ратника, ове девојке се боре у рату тако што на себе преузимају мушку родну улогу. Главни јунак приче „Четник ’Софроније’“, која припада жанру документарне прозе, јесте Софроније, који је, заправо, прерушена кројачица-Софија. Ако се ослонимо на класификацију Јелене Керкез изнету у предговору збирке *Антологија делија девојка*, могли бисмо рећи да Софија/Софроније одговара типу *делије девојке* која преузима мушку улогу и служи војску како би одменила старог оца или брата:

⁴³ Зорка С. Лазић, „Код косовских осветника“, *Жена*, 1912, број 11, 688.

⁴⁴ Јелена Керкез, „Антологија делија девојка – од ратнице до светице“, у: Јелена Керкез, прир., *Антологија делија девојка* (Београд: Деве, 2006), 9.

Дошла сам да испуним завет. Мој је отац Антоније Јовановић. Био је у Београду касапин. Звали су га добровољац, јер је у свима ратовима учествовао као добровољац.. А кад је мој отац умр'о, заклела сам се на гробу његовом, да ћу отићи у добровољце, чим Србија зарати.⁴⁵

Облачење мушке родне улоге, као и извођење војевања, рекло би се, најмужевнијег посла, омогућава жени да путем усвајања и понављања мушких образаца понашања искорачи из круга деловања који је задат и наметнут женама.⁴⁶ Дакле, на делу је више пута споменут умногоме двосмислен савез између конзервативног, патријархалног понашања, које је оличено у апропријацији женских родних улога попут идеализоване мајке или добровољне неговатељице, и еманципације, која се у рату – у до краја спроведеном прихватању патријархалних матрица – остварује и преузимањем мушких послова, самим тим и мушких родних улога.

Из ових примера видимо како су жене у драматичном времену балканских ратова, раздобљу на које можемо гледати и као на период формирања нове нације која је по свему била устројена као један патријархални колектив, у већини и без опирања, макар у дискурзивној сфери, прихватале улоге које им тај колектив додељује. Тиме су уједно постале чланице заједнице у настајању. Но, на парадоксалан начин, управо их је та чињеница да су стекле грађанство потпуним подређивањем овластила и дала им снагу да покрену питања о властитим политичким правима и равноправности са мушким члановима заједнице.

Југословенке и послератни захтеви за једнака права (1918-1921)

У другом, послератном периоду излагања *Жене* приметна је начелна промена тона када жене износе захтев за једнака политичка права. Две ствари су значајне за овај период. Прво, жене одлучно захтевају једнака политичка/грађанска права позивајући се на своје учешће у рату и обављање такозваних мушких послова. Или, да се послужимо цитатом из

⁴⁵ Ј. Т., „Четник 'Софроније'“, *Жена*, 1912, број 11, 667.

⁴⁶ Употребом специфичних глагола, попут *облачења, извођења, понављања*, желим да упутим на радове о перформативним чиновима и конституисању рода Џудит Батлер (Judith Butler) јер ми се чини да би овде могли бити од користи.

првог броја објављеног 1918. године: „жена је постала човек“⁴⁷ и на основу тога тражи право гласа. Друго, формира се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, па се жене повезују и уједињују у савезе и друштва под њеним окриљем. Логично је запитати се да ли је и како настанак таквих савеза утицао на разумевање до тада релативно „тврдих“ етничких идентитета.

О општој промени тона сведоче говори жена са посела и извештаји са скупштина. Тако се, на пример, у говору одржаном у Новом Саду на поселу српске женске читаонице „Посестрима“ тврди да су жене својим залагањима у рату доказале да су равноправне са мушкарцима; другим речима, чињеница да и жена може да уради све што може мушкарац постаје кључна тачка у преговорима о женским правима:

У овом рату жене су доказале своју снагу, своју способност као раднице, обртници и трговци, лечници, чиновници. – Изравнале су се у свему томе са мушкарцима.⁴⁸

...

А када жена ради, мора имати и права. Сва права, која ужива и мора да ужива сваки члан друштвени подједнако.⁴⁹

Посебно је занимљиво да код жена постоји свест о механизмима политичког деловања, то јест, о односу између маргине и центра. Ту свест показује говорница на поселу која исправно примећује да ће жене добити политичка права (само зато) јер су неопходне као раднице у држави чије је мушко становништво десетковано за време рата. Ипак, било је потребно да прођу скоро три деценије и још један светски рат да би оне ту равноправност извојевале:

Ни једно друштвено питање не решава се по милости и ћефу, него по морању. Снаге и интереси, који владају, заповеднички казују, како да се које социјално питање реши. Оне ће решити, и могла бих рећи, оне су већ решиле и питање наше политичке равноправности.⁵⁰

⁴⁷ Др. Ђорђе Красојевић, „Одзив на ‘Прву реч’“, *Жена*, 1918, број 1, 3.

⁴⁸ „Наша жена за време и после рата“, *Жена*, 1919, број 3, 159.

⁴⁹ *Ibid.*, 160.

⁵⁰ *Ibid.*, 161.

Прва скупштина поводом удружења жена у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца одржана је у Београду 1919. године. У говору који је пренет у *Жени*, а који је на скупу одржала управитељица дома средњих школа Лепосава Петковић, наведена су сва кључна места дискриминације жена.⁵¹ Поред тога, истиче се да не постоји никава природна (биолошка, интелектуална, морална...) разлика између два пола, већ да је та разлика настала „злоупотребом силе, па је узалудан покушај, да се оправда софизмима“.⁵² На крају, тврди се да је жена својим „беспримерним патњама у рату“⁵³ показала да треба да буде изједначена са мушкарцем пред законом.

Сарадница часописа која је приредила извештај са скупштине удружења жена наводи да је на скупштини дошло до само једног спора, и да се он тицао назива удружења женских друштава. Српкиње су хтеле да назив друштва обухвати имена сва три народа, док су Хрватице и Словенкиње хтеле да назив буде јединствен – југословенско друштво. Пошто је расправа у вези са тим питањем била „дуга и огорчена“, остављена је за други дан јер су жене желеле „да се сложе, а не да гласају“.⁵⁴ Занимљиво је да су жене које су учествовале у скупштини очито биле свесне чињенице да су договор и компромис, који би били постигнути делиберацијом, неопходни услови за успостављање и опстанак заједничког савеза. Другим речима, иако је на први поглед у питању сасвим исправна процедура, гласање често представља пуко наметање воље већине – у овом случају, Српкиња – мањини. Међутим, након излагања свих жена на скупштини ипак се дошло до закључка да:

...српска жена не може бити друго но у првом реду Српкиња, а увиделе су, да и Хрваткиње и Словенкиње остају што су, иако хоће све да буду једна, заједничка држава.⁵⁵

Из претходног навода можемо ишчитати идеју о својеврсној двострукости идентитета који може да фигурира као „тврди“ српски, хрватски или словеначки идентитет, и/или, пак, надетнички, југословенски идентитет. Та двострукост тицала се свих грађана,

⁵¹ На пример, жене су за исти рад плаћене мање од мушкараца; за разлику од неударних жена и удовица, удате жене губе сва имовинска права у корист мужева; жене су најчешће искључене из наследства, итд.

⁵² „Један диван женски говор“, *Жена*, 1919, број 9, 522.

⁵³ *Ibid.*, 529.

⁵⁴ *Ibid.*, 520.

⁵⁵ *Ibid.*, 521.

на шта је поред осталих пажњу скренуо и Мита Клицин, у тексту у ком се залаже за изградњу поверења и измирење несугласица између три народа:

Сваком своје – а сви заједно да будемо верни грађани наше нове државе. Само на тој основи можемо изградити Устав, који ће задовољити све Србе, Хрвате и Словенце, а тиме дати најсигурнији темељ нашој држави.⁵⁶

Међутим, иако се проблем дефинисања идентитета односио на све грађане, женски покрет је схваћен као посебно важан елемент националног уједињења:

Наше женскиње може највише да учини за потпуно измирење завађене браће. Мати, сестра и љуба могу својим силним утицајем да преобразе наше друштво и да утру пут нашем духовном уједињењу.⁵⁷

Уз неопходне ограде и делимично прилагођавање термина контексту, за разумевање описаних дискусија о идентитету могу бити од помоћи „трансверзалне политике“ Нире Јувал-Дејвис. Наиме, иако су *укорењене* у сопственим етничким идентитетима, жене су спремне да учине *премештање* и, на тај начин, разумеју позицију „другог“. Заменица „ми“, која је донедавно подразумевала искључиво Српкиње, Хрватице или Словенкиње, сада може да обухвати све Југословенке. То не значи да осећање привржености етничком идентитету више није присутно у текстовима објављиваним након 1918. године у *Жени*, напротив. Али, може бити речи о стварању простора за идеју да жене, које су међу собом различите, могу да наступе једноставно као жене, без етничког префикса. На трагу те идеје, можемо да се запитамо о значају редоследа по ком се наводе циљеви Народног женског савеза Српкиња, Хрватица и Словакиња⁵⁸ у извештају са Конгреса југославенских жена одржаног 1920. године у Загребу. На првом месту налази се хумани, а на последњем национални рад:

⁵⁶ Мита Клицин, „Политички положај нашег народа и рад нашег женскиња на национ. уједињењу“, *Жена*, 1920, број 19, 449.

⁵⁷ *Ibid.*, 452.

⁵⁸ Вероватно је реч о штампарској грешци: треба Словенкиња уместо Словакиња.

...да преко својих савезних друштава ради на остварењу највиших идеала у погледу хуманог, етичког, културног, феминистичког, хигијенског, социјалног, привредног и националног рада.⁵⁹

У овом раду анализирао сам текстове који су објављивани у часопису *Жена* за време балканских ратова и по завршетку Првог светског рата да бих показала како су ауторке и аутори тог часописа видели улогу жена, односно Српкиња, у тим ратовима, то јест, какве су све представе формиране о односу између жена и нације. Издвојиле су се три женске улоге у ратном периоду – идеализована жена, болничарка и „делија девојка“. Таквим редоследом улога оцртан је и пут који су жене прешле – од куће до фронта, као и две могуће позиције жене у рату, обе унутар оквира политичке заједнице – жене код куће и жене на фронту или иза линије фронта.

Анализа текстова који су излазили у часопису *Жена* дала је повода за разматрање умногоне двосмисленог савеза између конзервативног, патријархалног понашања и еманципације. Жене су у рату прихватале задате женске родне улоге попут идеализоване мајке или добровољне болничарке. Међутим, показало се да су те улоге биле двојаке: матерински дискурс могао је да буде употребљен и у функцији оштре критике рата; лик болничарке која, попут мушкарца, ради и слободно износи своје мисли о мушко-женским односима делом је подривао идеал женствености. Још драстичнији пример представљала је трећа, најактивнија женска улога у рату – *делија девојка*, то јест, „омужевљена жена“ која учествује у борби тако што у потпуности преузима на себе мушку родну улогу.

Да закључим, у начелу можемо говорити о две фазе. У ратном периоду жене су прихватањем улога које им је заједница доделила стекле право припадања тој политичкој заједници. Тиме што су биле пожртвоване мајке, верне супруге, добровољне неговатељице или, у крајњем случају, прерушене ратнице, жене су доказале своју лојалност нацији. Истовремено су показале и да могу да обављају све такозване мушке послове.

У другој фази, односно у послератном периоду, жене захтевају политичка права тако што се позивају на своје учешће у рату и чињеницу да су у том периоду обављале мушке послове. Једноставно речено, оне тврде да су у рату показале да су равноправне са

⁵⁹ Зорка Л. Димић, „Извештај са Конгреса Југославенских Жена у Загребу“, *Жена*, 1920, број 6-7, 303.

мушкарцима и да самим тим нема ниједног разлога да се та равноправност не призна и регулише законом. Након 1918. године, уместо као мајке, домаћице или „Српкиње“, жене наступају пре свега као дискриминисане и обесправљене жене. Тиме је наговештен један важан заокрет – од мајки и учитељица нације ка феминисткињама.

Литература

Bokovoy, Melissa. „Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918“. U *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Prir. Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. Indiana University Press, 2006.

Vulf, Virdžinija. *Tri gvineje*. S engleskog prevela Dragana Starčević. Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom, 2001.

Жена (1911-1921), уредница Милица Ј. Томић. Цитирани текстови налазе се у бројевима који су излазили у периоду од 1911-1914 и 1918-1921. године.

Zirojević, Olga. „Kosovo u kolektivnom pamćenju“. U *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju (I deo)*. Prir. Nebojša Popov. Beograd: Samizdat B92, 2002.

Керкез, Јелена. „Антологија делија девојка – од ратнице до светице“. У *Антологија делија девојка*. Прир. Јелена Керкез. Београд: Деве, 2006.

Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет“: анализа часописа *Жена* (1911-1921). *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2011, број 1, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26>.

--- „’Сви смо ми људи једнаки, а што је неко мало црњи, а неко мало бељи, не мења ствар’: сексуална педагогија у Србији на крају 19. и почетку 20. века“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2012, број 2, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=44>.

Милинковић, Јелена, „Књижевност између еманципације и националног. Књижевни прилози у часопису *Жена*“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 2012, број 2, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

Ouditt, Sharon. *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War*. London and New York: Routledge, 1994.

Rich, Adrienne. “Notes toward a Politics of Location”. U *Blood, Bread and Poetry*. London: Virago, 1984.

Stojanović, Dubravka, urednica srpskog izdanja serije. *Istorijska čitanka 3: Balkanski ratovi*. Beograd, 2005.

Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. S engleskog prevela Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004).

Шира литература

Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta” i Žene u crnom, 1996.

Božić, Sofija. „Milica Tomić: stremljenje ka modernom”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 451-469.

Draškić, Marija, Popović-Obradović, Olga. „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844-1946)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 11-25.

Drezgić, Rada. *(Re)producing the nation: the politics of reproduction in Serbia in the 1980s and 1990s*. Доступно на: http://d-scholarship.pitt.edu/7702/1/drezgic_ETD2004.pdf.

Feinberg, Melissa. *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918-1950*. University of Pittsburgh Press, 2006.

Mosse, George L. *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. The University of Wisconsin Press, 1985.

Offen, Karen. “Defining feminism: a comparative historical approach”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 62-81.

Pateman, Carole. “Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women’s citizenship”. U *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ur. Gisela Bock, Susan James. London and New York: Routledge, 2005, 14-27.

Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka”. *Slavica tergesina*, Trieste, 2004, broj 11-12, 123-137.

Perović, Latinka. „Modernost i patrijarhalnost kroz prizmu državnih institucija: Viša ženska škola (1863-1913)”. U *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Prir. Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998, 141-161.

Столић, Ана. „Предговор“ у Јаша Томић. *Улога жене: феминистичка гледишта Јаше Томића*. Прир. Ана Столић. Нови Сад: Прометеј, 2006, 9-36.

Столић, Ана. „Родни односи у ‘царству подељених сфера’“. У *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић. Београд: Слио, 2006, 89-112.

Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajezetov-Vučen. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.

Todorović-Uzelac, Neda. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987.

Young, Robert J. C. *Kolonijalna žudnja: hibridnost u teoriji, kulturi i rasi*. Preveo s engleskog Davor Beganović. Beograd: Fabrika knjiga, 2012.

UDC
305-055.2:316.75(497.11)"1921/1921"
050ЖЕНА(497.11)"1921/1921"

Ana Kolarić
Faculty of Philology
University of Belgrade

“I wish I were a man!”: Analysis of the Woman – Nation Relationship during and after the Wars in the Women’s Magazine *Žena/The Woman* (1911-1921)

The essay analyzes the literary and non-literary articles published in the women’s magazine *Žena/The Woman* during the Balkan Wars and after the First World War. It examines different ways in which the magazine’s contributors described the role of women in those wars. Three key women’s roles are identified: an idealized woman, a nurse and a “*delija* girl“. The appropriation of the given and prescribed female roles was a crucial step towards women’s emancipation. After the First World War women demanded their political rights based on the fact that they had participated in the war and undertook all men’s work while men were in the battlefield.

Keywords: woman and nation, the role of women in war, female solidarity, literary articles, magazine *Žena/Woman*.